

ד"ר אפרים א. אורבך (ירושלים) / הוראת התלמוד בבית הספר הדתי

הוראת התלמוד בבית הספר הדתי עמוסה בעיות וקשיים, שאפשר לחלקם לשלושה סוגים: (א) בעית החומר; (ב) בעית המיתודה; (ג) בעית המורים. התלמוד הוא מקצוע בעל מסורת דידאקטית מבחינה מעשית ומבחינה עיונית. אבל הספרות המיתודית המודרנית דלה בו ביותר. מתוך כך עדים אנו למשגה רציני מאד — מורים רבים נוקטים באותן שיטות ודרכי הוראה, שהיו טובות במסגרת הישיבה ובית המדרש, ומעבירים אותן לבית הספר שלנו המורים משקיעים עמל רב בלי שישגו את התוצאות שבהן זכו קודמיהם, ואף לא את ההשגים שאפשר היה להשיג, לו שיטת ההוראה היתה מתאמת למהותו ולאופיו של בית הספר החדש.

בחדר ובשיבה פעל הזמן מה שלא פעלה השיטה. כל מעינותיו של התלמיד היו מרוכזות במקצוע יחיד זה, המורה לא שם לב להסברות לשוניות, דקדוקיות; להבהרת מונחים ומושגים, או למבנה הסוגיא התלמודית. כל הלימוד היה מבוסס על ההנחה, שאין למרים לשחות אלא תוך כדי שחיה. המורה למתחילים הסתפק בביאורו של ה"דף", והתלמיד היה חייב לשננו. המורה לא ייחס חשיבות מיוחדת לעובדה שהתלמיד לא ידע את פירושן של כל המלים, או שלא השיג את מובנם של מושגים יסודיים, דיו אם הוא קלט אותם. המורה האמין שעם התבגרותו של התלמיד ועם רוב השחיה יגיע גם לאלופות ויבין את מהותם של העניינים. בדרך זו נקטו גם לגבי הצד הטכני של הסוגיא. בשינון המרובה

ראו ערובה לכך, שהתלמיד יגיע במוקדם או במאחר ללימוד עצמי. ואכן היו תלמידים שהקדימו לשלוט שלטון מלא ב"טכניקה" של הסוגיא מבלי שחדרו למשמעות החומר שנלמד. לכן לא היתה ניכרת חשיבות מיוחדת לבהירת החומר, ותוכנו לא קבע כלל וכלל. היתה רק בחינה אחת: הפרקים והסוגיות היו חייבים להיות ריפרזנטאטיביים למהלך הסוגיא התלמודית, ולכן קנו להן מסכתות מסוימות בסדר גשים ונזיקין זכות שביטה בחדר ובישיבה.

ביה"ס הדתי בארץ התעלם בלא יודעין מהתבדל הקיים בינו לבין החדר, ולא הסיק את המסקנות הדרושות לגבי הוראת התלמוד. — כך נאמר ב"תכנית הלימודים" לבתי הספר העממיים של ה"מזרחי" (תרצ"ב) עמ' צ"ו: "נהוג בבתי הספר ובתלמודי תורה שבארץ ישראל ללמד לילדים תלמוד מתוך סדר נזיקין, ולפעמים רחוקות מסכת ביצה ומסכת פסחים".

במקום 8—10 שעות ליום יכול היה ביה"ס להקדיש לכל היותר 8—10 שעות בשבוע ללימוד גמרא; במקום ריכוז מחשבתו של החניך במקצוע אחד חייב היה להטיל על שכמו את עולם של ששה שמונה מקצועות וכל הכרוך בהם. התוכנית הנ"ל הציגה לה כמטרה לתת לתלמיד, הגומר את הכיתה השמינית של בית הספר העממי אחרי לימוד של ארבע שנים, "את ההדרכה הדרושה ללימוד סוגיא לא קשה ביותר מן הגמרא בפני עצמו ובקיאות ידועה ב"80—100 דפים". המטרה הזאת לא הושגה. אחרי לימוד של 4 שנים אין התלמידים מגיעים לידי כושר של לימוד עצמי. גם אלה שקונים לעצמם "בקיאות" מסוימת בחומר שנלמד — והיא אינה מגיעה לרוב אלא ל-45—50 דף אינם קונים ידיעה והבנה בסוגיות הקשות ב"המניח" (פרק זה נלמד לפי התוכנית בכיתה החמישית בגיל 9—10), או ב"שור שנגח ד' זה" ו"שור שנגח את הפרה" (הנלמדים בגיל 11—12). אולם הטענה הקשה ביותר נגד דרך זו של לימוד גמרא היא, שאין הלימוד תורם ולא כלום לחינוכו הדתי של הילד. ההרגשה של קיום מצות לימוד תורה, שהיתה רוחת בחדר ובישיבה, מילאה תפקיד חינוכי דתי גם לגבי אותם התלמידים שמבחינה לימודית לא השיגו את המטרה ונשארו למעשה בורים. הרגשה זו אינה קיימת בבית הספר שלנו; גם התלמיד וגם המורה אינם רואים את הקשר בין לימוד הגמרא הנוכחי לבין המטרה החינוכית.

הזמן פסק להיות גורם מסייע בלימוד הגמרא. את מקומו חייבת לתפוס שיטת לימוד, המתחשבת בתנאים הקיימים. אולם כל השיכלולים הדידאקטיים וכל האמצעים המודרניים לא יביאו את התוצאות הנכספות, אם לא יושם לב כראוי לשאלה העיקרית — לבחירת חומר הלימוד.

לימוד הגמרא מכניס את התלמיד לדרכי מחשבה וביטוי חדשים, ובא להקנות אוצר מונחים ומלים, שלא היו ידועים לו עד כה. כדי לעזור לתלמיד להתקרב ללימוד זה, יש לבחור בחומר, שתוכנו מוכר לו במידה רבה. הילד בבית הספר הדתי יודע, מתוך לימודו, ומתוך ההוי האופף אותו, משהו על ענייני תפילה, שבת ומועדים. לפיכך יש לבחור את חומר הלימוד בגמרא מתוך מסכתות העוסקות בהלכות אלו. היינו: ברכות וסדר מועד. אמנם גם במסכתות

אלו מצויים עניינים מרובים הרחוקים מעולמו של התלמיד וגם הלכות טומאה וטהרה, קדשים וקרבנות מצויות בהן לרוב. אך עלינו להיגמל מההרגל ללמד מסכתות, פרקים או סוגיות שלמות. עלינו ללמד עניינים המתאימים לדרגת התפתחותם של התלמידים ולגילם. ולא "דפי גמרא", שאין דעתו של תלמיד מסוגלת להשיגם או שאין אנו מעוניינים שיעסוק בהם בגיל בית הספר. אני מציע איפוא בזה מבחר מתוך מסכת "ברכות" ומתוך רוב המסכתות שבסדר "מועד", שלדעתי הוא מתאים לתלמידי בית הספר היסודי. אשמח, אם יבואו חברים וימלאו אחרי בהצעות משלהם, או בתיקונים לתוכנית המוצעת:

ברכות

דף י"א ע"א מהמשנה "בשחר" עד ע"ב "אר"י אמר שמואל השכים";

דף י"ב ע"א מ"אמר רבה בר חנינא סבא" עד ע"ב "לבוא וגומר";

דף י"ג ע"א מ"היה קורא" עד ע"ב "ת"ר שמע ישראל";

דף ט"ז ע"א מהמשנה "האומנין קורין" (במשנה רק הרישא צד "חתן") עד "חתן פסור מק"ש";

דף כ"ו ע"ב מ"תנו רבנן" עד איבעיא להו";

דף כ"ט ע"ב מ"א"ר תנחום" עד "ר' אליעזר אומר";

דף כ"ט ע"ב מ"תנו רבנן" עד ל' ע"א "אבוא דשמואל".

שבת

דף כ' ע"ב המשנה "במה מדיקין";

דף כ"א ע"א מ"תני רמי בר חמא" עד כ"ב ע"א "בעו מיניה מר' יהושע";

דף כ"ד ע"א מ"איבעיא להו" עד "ולא באליה";

דף קי"ז ע"ב ג"ת"ר כמה סעודות" עד קי"ח ע"ב "יהא חלקי מאוכלי ג' סעודות בשבת".

ערובין

דף ל"ט ע"א מאמרו של ר' דוסא בן הרכינס;

דף מ' ע"א מ"ר' דוסא וכו'" עד מ"א ע"ב סוף הפרק.

פסחים

דף ו' ע"ב מ"אמר רב יהודה אמר רב הבודק וכו'" עד ז' ע"ב "אשר קדשנו במצותיו וצונו על הטבילה";

דף כ"א ע"ב מ"אמר חזקיה" עד כ"ג ע" "יתיב ההוא מרבנן";

דף כ"ח ע"א מהמשנה "חמץ של גכרי" עד כ"ט ע"א "רב יוסף אמר";

דף ל' ע"ב מהמשנה "גכרי שהלחה" עד ל"א ע"ב המשנה "חמץ שנפלה עליו";

דף מ"ו ע"ב מ"אתמר האופה" עד מ"ח ע"א "אמר רבנן קמיה דר' ירמיה";

דף ס"ב ע"ב מהמשנה "אלו דברים" עד ס"ו ע"ב "אמר רב יהודה אמר רב המתירה";

דף צ"ט ע"ב עד ק"ח ע"ב "אמר רב יהודה אמר שמואל ד' כוסות";

דף קי"ד ע"א מהמשנה "מגו לו כוס ראשון" עד סוף קט"ז ע"ב;

דף פ"ג ע"א המשנה "מי שאחזו בולמוס וכר" ;
 דף פ"ד ע"ב מ"מפני שספק נמשות" עד פ"ו ע"א, סוף העמוד.

סוכה

דף כ"ט ע"ב מהמשנה עד ל"א ע"ב "של אשרה" ;
 דף מ"א ע"א מהמשנה עד מ"א ע"ב "אל מר בר אמיר" .

ביצה

דף ט"ו ע"ב מהמשנה עד י"ז ע"ב "ב"ש אומרים" ;
 דף כ' מ"א מ"ת"ר מעשה בהלל הזקן" עד כ"א ע"ב "שאין מזונותן עליך" ;
 דף ל"ו ע"ב מ"כל שחייבין" עד ל"ט ע"א המשנה.

ראש השנה

דף כ"ו ע"א מהמשנה "כל השופרות" עד ל"ב ע"ב המשנה "שופר של ר"ה
 אין מצבירין".

מגלה

דף י"ז ע"א מהמשנה עד י"ח ע"ב "מתנמנם יצא" ;
 דף י"ט ע"א מהמשנה "בן עיר" עד כ' ע"א המשנה "אין קורין" ;
 דף כ"ג ע"ב מהמשנה "אין פורסין" עד כ"ד ע"ב "האומר איני עובר" ;
 דף כ"ו ע"ב מהמשנה "בני העיר" עד כ"ז ע"ב "ולר" מאיר ה"ד" ;
 דף כ"ח ע"א מהמשנה "ועוד א"ר יהודה" עד ל"ב ע"א סוף הפרק.
 המבחר הנ"ל כולל ארבעה דפים מברכות, שנים משבת, שנים מערובין,
 שבעה עשר מפסחים, שנים מיומא, שלושה מסוכה, חמישה מביצה,
 ששה מר"ה ושמונה דפים ממגילה. אני מציע שבכיתה ה' ילמדו את המבחר
 מברכות, שבת וערובין — בסך הכל שמונה דפים ; בכיתה ו' — את המבחר
 מביצה, ר"ה — אחד-עשר דפים ; בכיתה השביעית שבעה-עשר דפים מפסחים ;
 בכיתה השמינית את המבחר מיומא, סוכה ומגילה, ביחד ארבעה-עשר דפים.
 בכיתה העליונה יישאר זמן לסיכום ולחזרה.

ללימוד המבחר צריך לתת בידי התלמיד ספר לימוד, שיכיל את כל
 החומר הנבחר בלבד. יהיה זה כעין "תלמוד לתלמיד", שילווה את החניך
 במשך שנות לימודו בביה"ס היסודי. את פנים הגמרא עם פרש"י יש להדפיס
 בצורה המקובלת. בחלקו הראשון יהיה הטקסט מנוקד ניקוד מדויק. התלמיד
 יעבוד בהדרגה מהמנוקד לבלתי מנוקד ויתרגל לקריאה נכונה ומדויקת*.)
 במבחר הנכון טמון פתרון חלקי לשאלות המיתודה, העניינים המוצעים

(*) כבר לפני שלש מאות שנה נדפס ספר ליקוטים מסוגיות שונות של הש"ס בשם "לקח
 טוב", במטרה להקל על הלומדים. בשנת תרמ"ב יצא לאור בעיר פרשבורג ספר ליקוטים כזה
 בשם "המדריך" — כספר לימוד גמרא למתחילים, וגאונים התורה שבאותו דור, כגון ר' נתן
 אדלר, רש"ר הירש, ר' עזריאל הילדסהיימר ועוד, נתנו את הסכמותיהם לכך ושיבתו את
 מעשה ידי המחברים.

ללימוד יהיו ידועים לתלמיד בחלקם. המורה יוכל להקדיש יותר זמן להסברת הצד הלשוני; הוא יקנה לתלמידיו את ראשית ידיעת הארמית הבבלית. ישקוד על העשרת אוצר המלים של התלמידים, ועל הסברת המונחים הטכניים השגורים בסוגיא התלמודית. בהוראת המבחר המוצע על ידינו יש מקום להעמקת ידיעותיהם של התלמידים בהלכות ברכות ותפילה, שבת ומועדים, הלכות בית הכנסת וקריאת התורה — הלכות הקשורות בחיי התלמידים ובמעשיהם. לימוד הגמרא ישתלב בתפקידו העיקרי של בית הספר הדתי שהוא — חינוך לשמירת מצוות וקיומן, וינצל מאפיו הערטילאי והפורמאלי הנוכחי. אולם יש גם יסוד להניח, שלימודו של המבחר, שמבחינת הכמות יהיה שווה ל-50 דף גמרא, יכניס את התלמידים ביתר קלות לדרכי השקלא וטריא של הסוגיא התלמודית וכיך אותם הכנה טובה לקראת דרגת לימודים גבוהה יותר.

בביה"ס התיכון מתווספת למטרות, שהזכרנו בהוראת התלמוד בביה"ס היסודי, מטרה חשובה והיא: הקניית הרגל בלימוד עצמי. יש לציין, כי בשטח זה הושגו בבתי הספר התיכוניים הדתיים (ובמקרה אחד גם בבית ספר כללי, הוא ביה"ס הריאלי בחיפה, שבו מתקיים חוג ללימוד גמרא על פי תוכנית של קורס מורחב) השגים מסויימים, אולם גם בהם יגדלו ההשגים, אם יושם לב לאותן נקודות התורפה, שציינו לעיל לגבי בית הספר היסודי, והקיימות במידה רבה גם בבית הספר התיכון. בחירת החומר אינה מכוונת על ידי גישה חינוכית דידיאקטית. גם כאן ממשיכים בדרך שהיתה מקובלת בחדר ובישיבה. ברוב המקרים קובע שוק הספרים את תוכנית הלימודים. המסכתות המצויות בו הן הנלמדות בבית הספר. ולכן מרבים ללמד את מסכת מכות בכיתה א' של ביה"ס התיכון ומשמיטים ענייני אגדה מתוך המסכת. והרי מסכת מכות מתבססת על ידיעה מסויימת בהלכות עדים ועונשים, והיא למעשה המשכה של מסכת סנהדרין. התלמידים אין להם ידיעה מספקת בעניינים אלה, והמורה חייב להסביר גופי הלכות ומושגי יסוד אגב קריאה בגמרא. בדפים 1, 2 מגיע המורה לעניינים שבשום אופן אין הוא יכול להסבירם לילד בן 13—14. פסיחה על קטעים, מסוג זה, בשעה שהתלמיד רגיל ללמוד ללא השמטות, מעוררת תגובה בלתי רצויה ומעמידה את המורה בפני קשיים חינוכיים מיותרים. תקלה זו קיימת גם בלימודים של פרקים אחרים ואין תקנה אלא בשיטה המוצעת — לימוד מבחר.

שיקולים חינוכיים ודידיאקטיים צריכים לכוון את בחירת החומר. הצעיר בגיל ביה"ס התיכון מתעורר להתעניינות בבעיות חברה וציבור, בשאלות מוסר, חוק ומשפט. התעניינות זו יש לטפח ולכוון לאפיקים רצויים, ואין לך מקצוע כלימוד הגמרא שיכול לסייע בכך. כידוע הציע אפלטון לעשות את לימוד

באחרונה ניסה הד"ר ב. מ. לויין ז"ל, בעל „אוצר הגאונים“ להוציא „תלמוד קטן למחילים“, אבל הוא החטיא את המטרה מבחינה דידיאקטית. לתוך המסכת „גד שבת“, שהדפיס בירושלים בתש"א, הכניס את דברי המדרשים, השאלות, הלכות גדולות, ילקוטים ומנורת המאור. לתלמיד לא ניתן בזה „תלמוד קטן“ אלא אוסף ציטטות מתוך כל הספרות הרבנית על הנושא „הגר בהלכה“.

החוקים למכשיר חינוכי עיקרי. לדעתו, חייב אדם לדעת מה הוא רשאי לעשות ומה הוא חייב לעשות. הוא צריך לדעת את החוקים ואת כל פרטי ההתנהגות לפי החוק. גם מבין גדולי הפידאגוגים המודרניים שאלו את השאלה: מדוע אין מקצוע המשפט תופס מקום מכובד במערכת הלימודים של בית הספר. הרי התלמיד כאזרח העתיד עלול להיתקל בחוקים ובביצועם, הרבה יותר מאשר בכללי הטריגונומטריה והאלגברה שאותם הוא משנן. הקשיים המתגלים בהוראת חוקי המדינה בבתי הספר של אומות העולם נובעים בעיקר מהעובדה שקודקס משפטי על סעיפיו ומושגיו המופשטים, אינו ספר לימוד מתאים. מצבנו שונה בנדון זה. התלמוד אינו קודקס משפטי, אלא ספר החיים האינסטיטוציונאליים והמשפטיים של העם. המשפט מתרקם לעינינו והחוק מבוצע בפנינו. הסדרים נשים ונזיקין הם איפוס משפטי; אנו עדים למעשים שקרו, שומעים את טענותיהם של טוען ונטען, מטים אוזן לשיקוליהם של הדיינים, והתלמידים יכולים להצטרף לויכוחיהם ולדיוניהם. הלכות קניין, שכנים ושותפין, שכירות, גזלה ואבדה, מלוה ולוה, סנהדרין ועדות, תקנות ציבור ועיר — אינם רחוקים משדה ראייתו ומנסיונו של התלמיד המתבגר. לעתים תכופות יביאו התלמידים עצמם את ההקבלות הדרושות מנסיונם הם או מתוך מה שקראו ושמעו. על המורה לנצל כל הזדמנות שבאה לידי קדש לקשור את החומר הנלמד במציאות האופפת אותנו. והדבר לא יכבד עליו אם בשעת הכנת השיעור יכוון את מחשבתו להמחשת האקטואליות שבו. לא רק דוגמאות מחיי המעשה תסייענה בידי המורה; דוקא ע"י הסקת מסקנה עיונית ומציאת "סברא" לדבריהם של חז"ל, יעמדו התלמידים על בעיה כללית בתורת ההגיון או בתורת הנפש⁹.

המורה מסכן את כל השגיו, אם יתן לתלמיד לעזוב את ביה"ס בהרגשה, שבלימוד גמרא ביזבו את שעותיו על עניינים שאין בינם לבין החיים ולא כלום. בחירת החומר צריכה לסייע בידי המורה לקרב את התלמידים לגמרא וללימודה. רק מידת התקשרותם של התלמידים ללימוד התורה יכולה להיחשב כבחינת ההצלחה וההישג של ביה"ס הדתי בארץ. מה ערכה של בקיאות במספר גדול של דפי גמרא, אף אם מצרפים אליה יכולת מסויימת בלימוד עצמי, אם למחרת יום הבחינה אין התניך פותח שוב את תלמודו.

המבחר שאני מציע לארבע שנות הלימוד בבית הספר התיכון, רובו לקוח מסדר נזיקין. חכמינו אמרו: "הרוצה שיחכים יעסוק בדיני ממונות שאין לך מקצוע בתורה יותר מהן" (ב"ב קע"ה ע"ב). ועוד הוסיפו על זה: "מאן דבעי למיתוי חסידא יקיים מילי דנזיקין" (ב"ק ל' ע"א). המבחר מאפשר את השגת המטרה הלימודית, והוא דורש את ההדגשה המתמדת של הצד המוסרי שבהלכה. בכוונה השארתי בתוך המבחר הרבה דברי אגדה שהם משתלבים בסוגיות הנלמדות.

⁹ ד"ר ש. ז. פיפס ו"ל העלה קווים מעניינים כדרך זו בשלשה מאמרים ב"סיני" תש"ו, ב"הד החנוך" תש"א וב"חנוך" תש"ט. כעת נקבצו יחד ע"י חבריו בספר: ש. ז. פיפס, מאמרים, ירושלים תשי"ב.

לכיתה העליונה אני מציע מבחר ממסכת כתובות. על מסכת זו אמרו בצדק, שהיא „כוללת כל התלמוד“. תוך חזרה על סוגיות ועניינים, הידועים לו מתוך מה שלמד בסדר נזיקין, ישלים התלמיד המתבגר, שהוא בן 17—18, את ידיעותיו בהלכות ובמושגי יסוד שקבעו וקובעים את חיי המשפחה בישראל. וזהו המבחר:

כיתה א' תיכונית:

ב ב א ק מ א

מדף נ"ה ע"ב עד נ"ז ע"ב „נפלה לגינה“;

מדף נ"ט ע"ב מהמשנה „השולח את הבערה“ עד ס' ע"ב „ת"ר דבר בעיר“;

מדף ס"א ע"ב מהמשנה „המדליק את הגדיש“ עד ס"ב ע"ב סוף הפרק;

מדף צ"ג ע"ב מהמשנה עד ק' ע"ב המשנה;

מדף ק"ג ע"א מהמשנה עד קי"ט ע"ב.

כיתה ב' תיכונית:

ב ב א מ צ י ע א

מדף י"ב ע"א מהמשנה „מציאת בנו“ עד כ"ד ע"ב המשנה;

מדף כ"ח ע"א מהמשנה עד ל"ג ע"ב סוף הפרק;

מדף מ"ט ע"ב מהמשנה עד נ"א ע"ב;

מדף נ"ו ע"א מהמשנה עד נ"ט ע"ב;

מדף ס"ד ע"ב מהמשנה עד ע"ב ע"ב;

מדף ע"ה ע"א מהמשנה „לא יאמר אדם“ עד ע"ה ע"ב סוף הפרק;

מדף פ' ע"א מהמשנה עד פ"ג ע"א סוף הפרק;

מדף צ"ב ע"א מהמשנה „ר' שומרים“ עד ק"ג ע"א סוף השואל;

מדף קי"א ע"ב מהמשנה „המקבל שדה מחכרו“ עד קט"ו סוף פרק המקבל.

כיתה ג'

ב ב א ת ר א

מדף ב' ע"א עד ט' ע"א „אמר רבא האי מילתא“;

מדף כ"ח ע"א עד מ"ט ע"א „ולא לאיש חזקה בנכסי אשתו“;

מדף ע"ה ע"ב מ„אתמר ספינה רב אמר“ עד ע"ז ע"ב המשנה;

מדף פ"ז ע"א מהמשנה עד צ"א ע"ב סוף הפרק;

מדף קל"ו ע"א מהמשנה עד ק"מ ע"ב המשנה;

מדף קס"ח ע"א מהמשנה „מי שנמחק“ עד קע"ו ע"ב.

כיתה ד'

ב ת ו ב ו ת

מדף י"ח ע"ב מהמשנה עד כ"ו ע"ב;

מדף כ"ט ע"א עד ל"ח ע"א;

מדף ע"ח ע"א עד צ' ע"א;

מדף צ"ה ע"ב עד קי"ב ע"ב.

המבחר הנ"ל כולל קרוב ל-175 דפים לארבע שנות הלימודים בבית הספר התיכון. ברור, שאין זה המבחר היחידי האפשרי, אבל כל מבחר שיוצא יש

לבחון אותו לפי העקרונות שהזכרנו. אין צורך בהדפסת ספר לימוד מיוחד. שיכיל את לקט הדפים. להיפך, רצוי ביותר שילמדו מתוך הגמרות כמקובל, אבל מתוך ידיעה ברורה של התלמידים והמורים כאחד, שאכן הם לומדים מבחר לפי תוכנית קבועה מראש. אין לזלזל גם בצורה החיצונית של הגמרא. ספר לימוד נאה בחיצוניותו משפיע הרבה על יחסו של התלמיד למקצוע והוא גורם להרחבת הדעת. הספרים המצויים כעת בידי התלמידים אינם מספקים תביעה זו, הנייר הוא גרוע והדפוס הוא מטושטש ולקוי. המולי"ם, העוסקים בהדפסת גמרות המצויות בידי התלמידים, אינם מגלים אפילו סימן מאותו יחס שהיה מצוי אצל המדפיסים הקדמונים לעבודתם, והם אינם חשים ואינם מבינים, כי במעשים אלו הם ממעטים את מספר הלומדים ומרחיקים את התלמידים מלימוד גמרא.

בבית"ס התיכון, בעיקר בכיתות הגבוהות, יש מקום ללימוד מפרשים, אבל אין לעשות את הלימוד הזה עיקר ומטרה. השיטה הנהוגה — להרבות בלימוד תוספות מתוך הונחת שאר המפרשים והפוסקים — אין לה כל הצדקה. דבריו של אחד הראשונים על לימוד התוספות והחידושים, כוחם יפה פי כמה לגבי בתי הספר שלנו: "כי הלומדים הללו סבורים לעשות כמו הראשונים להחזיק בפילפולים ואינם דומים לחכמי צרפת כלל וכלל... כי כל אחד רוצה ללמוד תוספות כל חידושים וחידושי חידושים קודם שידע צורת התלמוד" (דברי בעל ארחות צדיקים אצל ש. אסף, מקורות לתולדות החנוך כ"א, עמ' כ"ד). דינן של התוספות כדינם של הראשונים האחרים. את לימודם יש לצמצם לאותם מקרים שבהם פירושם פשוט יותר מפירוש רש"י, או בשעה שהם באים להוסיף הסברה המעמיקה את הבנת הענין הנידון ומגלים את הצד העקרוני שבו. לסיכומה של סוגיא אפשר יהיה להיעזר בדברי הפוסקים הגדולים: הרמב"ם, הרא"ש, הטור. מן הראוי להדפיס ילקוט מפירושי הראשונים ומדברי הפוסקים, שישמש ספר עזר לתלמידים בימי לימודיהם בבית"ס התיכון. ספר עזר מסוג זה יאפשר עבודה עצמית מתוקנת של התלמידים.

כל הצעה לביצוע תיקונים בתוכנית לימודי הגמרא ובדרכי לימודה, מביאה אותנו בהכרח לשאלה השלישית — לשאלת המורים. רוב מורי התלמוד בבתי הספר התיכוניים לא קיבלו הכשרה מיוחדת לקראת תפקיד זה, אף לא במידה הניתנת לגומרי הסמינר למורים, שהרי אלה לומדים מיתודיקה כללית ובמידת מה גם מיתודיקה של הוראת הגמרא, ואילו המורה בבית הספר התיכון מועמד בדרך כלל בחזקת פידאגוג אם רק התברר שהוא תלמיד חכם. ולא מעטו המקרים שבהם הורע כוחה של חזקה זו. אולם אף צירוף של לימוד בישיבה ושל לימוד מיתודיקה אינו מספיק. מורה הגמרא — גם בבית"ס היסודי — חייב לדעת את הדקדוק הארמית-בבלי, וגם את חידושיו של המחקר התלמודי, הן בשטח הפילולוגי והן בשטח ההיסטורי והארכיאולוגי. חידוש פני לימוד הגמרא בבתי הספר מחייב הכשרת מורים מתוכננת ומתוקנת.